

ترادیمی معماری خانه‌های تاریخی شهر گرگان از دوره قاجاریه به پهلوی اول^۱

مجید صالحی‌نیا^{*}، حسن رجبعلی^{**}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲

نوع مقاله: پژوهشی - ۲۱-۴۵

چکیده

دگرگونی‌های بنیادین بین دو دوره تاریخی قاجاریه و پهلوی اول، به گونه‌گونی معماری خانه‌ها انجامیده است. این پژوهش، ترادیمی یا روند تحولی معماری خانه‌های تاریخی شهر گرگان را در این دو دوره تاریخی و بر پایه مطالعه کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی به همراه برداشت‌های میدانی تکمیلی بر پایه روش علمی گونه‌شناسی امس راپاپورت، مورد مطالعه، دسته‌بندی، واکاوی و قیاس قرار داده است. سه گونه معماری خانه از جهت کالبدی-فضایی، قابل شناسایی است. گونه اول، «خانه‌های قاجاریه» شامل خانه‌ها با الگوی حیاط مرکزی است که در دو دسته: خانه‌های با خانواده گسترده با چند حیاط مرکزی و خانه‌های با خانواده مستقل با یک حیاط، قرار می‌گیرند. گونه دوم، «خانه‌های دوره گذار از قاجاریه به پهلوی اول» هستند. این خانه‌ها دارای هندسه خطی هستند و در دو دسته: نیمه درون‌گرا (پایان قاجاریه) و نیمه برون‌گرا (آغاز پهلوی اول)، طبقه‌بندی می‌شوند. گونه سوم، «خانه‌های پهلوی اول» هستند. این خانه‌ها در دو دسته «کوشک-باغ» و «برون‌گرای رو به گذر شهری» قرار می‌گیرند. عناصر و ویژگی‌های معماری همچون: رابطه فضاهای سرپوشیده با فضاهای نیمه‌باز و فضاهای باز (حیاط)، ایوان، پنجره‌ها و تناسبات آنها، ورودی، شمار طبقه، مساحت زیربنا، پله و موقعیت آن، درصد سطح اشغال ساختمان نسبت به همه زمین، تناسبات اتاق‌ها، چیدمان فضایی اتاق‌ها و دیگر موارد، باعث تفاوت و ایجاد گونه‌های مختلف معماری خانه‌ها در این دو دوره تاریخی و به‌ویژه در گذار از قاجاریه به پهلوی اول و در یک ترادیمی معنادار، گردیده است.

واژه‌های کلیدی: ترادیمی (روند تحول)، خانه تاریخی گرگان، قاجاریه، پهلوی اول، دوره گذار.

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات تاریخ معماری ایران نگارنده دوم با عنوان «ویژگی‌ها و روند تحول معماری خانه‌های تاریخی گرگان در دوره قاجاریه و پهلوی اول» با راهنمایی نگارنده نخست در دانشگاه هنر اصفهان می‌باشد.

salehnia@ui.ac.ir

hasanrajabaliart@gmail.com

* نویسنده مسئول: دانشیار گروه معماری، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران
** کارشناسی ارشد مطالعات تاریخ معماری ایران، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

مقدمه

خانه مهم‌ترین پناهگاه انسان و خصوصی‌ترین مکان جهت سکنی‌گزیدن و آرامش‌بخشیدن به اوست و در هر سرزمینی خانه بومی با توجه به ویژگی‌های فرهنگی و اقلیمی و دیگر عوامل تأثیرگذار بر معماری، شکل می‌گیرد. شهر گرگان نیز با توجه به اقلیم ویژه خود، دارای بافت شهری و معماری خانه‌های جداگانه‌ای با دیگر مناطق ایران است. دگرگونی روی داده از دوره قاجاریه به پهلوی اول، در آغاز، گذرهای بافت تاریخی شهر و پس از آن، ساختمان‌های تاریخی و خانه‌های بومی را در برابر ویرانی قرار داده است. این دگرگونی‌ها، شناسایی معماری خانه‌های تاریخی شهر گرگان را به‌عنوان بخشی از هویت تاریخی آن الزامی می‌سازد. گرگان (استرآباد کهن) از کانون‌های معماری کهن منطقه معتدل و مرطوب حاشیه دریای خزر است که علی‌رغم برخی همانندی‌های معماری آن با دیگر نقاط حاشیه دریای خزر (مانند گیلان)، دارای تمایزات بارزی است که این معماری را از دیگر نقاط شمال ایران جدا می‌سازد. ویژگی خاص اقلیمی این شهر و کم‌شدن بارندگی و کاهش رطوبت با حرکت از باختر به خاور حاشیه دریای خزر، به شکل‌گیری بافت متفاوت و بسته‌تری نسبت به حوزه میانی و باختری حاشیه دریای خزر انجامیده است. ابعاد خانه‌ها، ساختار فضایی، موقعیت خانه در درون حیاط، تمایزات در ورودی‌ها و ایوان‌ها، موقعیت و شمار اتاق‌ها، رویکرد به گذر شهری، پنجره‌ها و پله‌ها، از عوامل اصلی تأثیرگذار بر تعریف گونه‌های مختلف معماری خانه‌ها در این پژوهش هستند.

پس از بیان روش پژوهش، تعریف گونه‌شده و نظریه پایه گونه‌شناسی تعیین و پژوهش‌های همانند در ایران را شناسایی و محدوده پژوهش و نمونه‌های مورد مطالعه از بین خانه‌ها را معرفی نموده و سپس به معرفی

تأثیر اقلیم و فرهنگ در معماری و معرفی سازه و ساخت‌مایه در خانه‌های تاریخی گرگان می‌پردازد. در ادامه، معماری خانه‌های تاریخی قاجاریه و پهلوی اول را معرفی نموده و بر پایه روش پژوهش مشخص شده، به گونه‌شناسی اجزا و عناصر اصلی خانه‌ها در این دو دوره تاریخی و دوره گذار می‌پردازد و در پایان، دستاورد پژوهش و نتیجه‌گفته می‌شود.

پرسش‌های پژوهش عبارت‌اند از:

- چه عوامل کلی بر شکل‌گیری معماری خانه‌های تاریخی شهر گرگان در دوره قاجاریه و پهلوی اول مؤثر بوده است؟ عناصر و اجزای اصلی خانه‌ها در این دو دوره تاریخی، دارای چه ساختاری هستند و تبادیسی آنها از قاجاریه به پهلوی اول چگونه است؟

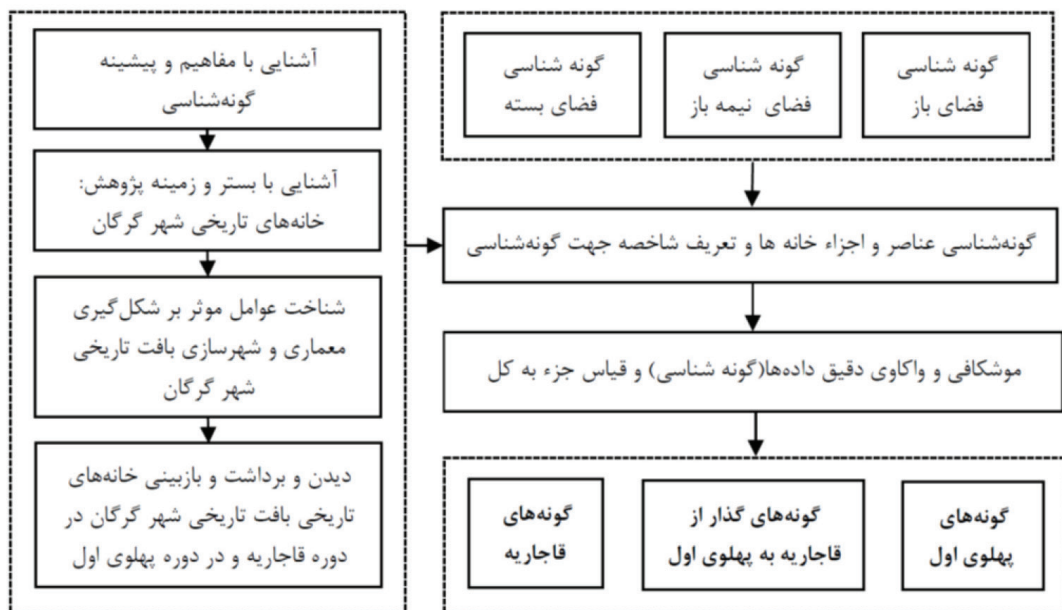
- با بررسی ساختار شکلی و فضایی و گونه‌شناسی عناصر و اجزای اصلی معماری خانه‌ها، چند گونه معماری خانه در دوره قاجاریه، در دوره گذار و در دوره پهلوی اول، شهر گرگان قابل شناسایی هستند؟ پژوهش‌هایی که درباره معماری خانه‌های بافت تاریخی شهر گرگان انجام شده‌اند، بیشتر درباره طرح‌های مرمتی و باززنده‌سازی آنها است و پژوهش‌های با رویکرد معماری، صورت نگرفته و یا منتشر نشده است.

روش پژوهش

روش پژوهش از گونه توصیفی - تحلیلی و استدلال منطقی با راهبرد قیاسی و از جزء به کل است. در فرآیند پژوهش از روش گونه‌شناسانه چندشاخصه‌ای امس راپاپورت جهت واکاوی نمونه‌های مطالعاتی در دو دوره قاجاریه و پهلوی اول بهره‌گیری شده است. جهت گونه‌شناسی و شناخت این تبادیسی (روند تحول)، در آغاز، شاخصه‌های گوناگون از لحاظ شکلی، تناسباتی، عملکردی و دوره ساخت، در عناصر و اجزاء معماری خانه‌ها (فضای بسته، باز و نیمه‌باز) بررسی و با

مطالعه، در آغاز، ۳۸ نمونه خانه تاریخی ثبت شده و پابرجا و دایر و دارای نقشه یا امکان تهیه نقشه از آنها، به صورت تصادفی از بافت تاریخی شهر گرگان که مربوط به قلعه و بافت شهری برج و بارو دار دوره فرمانروایی محمدحسن خان قاجار بر شهر گرگان است، برگزیده شدند. سپس با توجه به قابلیت دسته‌بندی، همانندی گونه‌ها، ویژگی‌های قابل‌تعمیم در خانه‌هایی که بتوان آنها را در یک گونه مشخص قرار داد و همچنین پابرجا بودن نمونه‌های برگزیده شده و امکان برداشت و مدون نمودن شواهد و مدارک معماری لازم جهت واکاوی نمونه، ۱۸ خانه که شامل: ۷ خانه مربوط به دوره آغازین و میانی قاجاریه، ۵ خانه مربوط به دوره گذار از پایان قاجاریه به آغاز پهلوی اول و ۶ خانه مربوط به دوره میانی و پایانی پهلوی اول است، برگزیده شدند.

توجه به وجوه همانندی، مجموعه‌ای از چند شاخصه در خانه‌های تاریخی مورد مطالعه، معرفی می‌شوند. در نمونه‌های مطالعاتی برگزیده، تلاش بر این بوده است که در آغاز، خانه‌ها را در فرآیندی تک‌شاخصه‌ای واکاوی نماید و در پایان، با واکاوی چندشاخصه‌ای، منطقی‌ترین گونه‌بندی را معرفی کند. گردآوری داده‌ها از دو روش مطالعه کتابخانه‌ای و پژوهش میدانی است. در مطالعات کتابخانه‌ای، از منابع امروزی در مورد معماری منطقه و متون نوشته شده جهانگردان درباره بافت تاریخی گرگان بهره‌گیری و نظریه‌های پایه شناسایی شده است. در پژوهش میدانی، برداشت و بازبینی و تکمیل اسناد موجود از معماری خانه‌های تاریخی گرگان، در سه دوره قاجاریه، پهلوی اول و دوره گذار انجام شده است. جهت برگزیدن نمونه‌های مورد

نگاره ۱. گام‌های موشکافی و واکاوی دقیق برای رسیدن به گونه‌بندی پایانی خانه‌های تاریخی شهر گرگان

دسته‌ای از مردم یا گروهی از اشیاء اشاره دارد که ویژگی‌های مشخص مشترکی دارند و این ویژگی‌ها آنها را از دیگر مردم یا گروه‌های اشیاء متمایز می‌نماید» (Rapoport, 1990:48). «انتقال اطلاعات پراکنده از دنیای

گونه

گونه، مفهومی کلیدی در معماری و شهرسازی است و از سوی بسیاری از نویسندگان مورد بررسی قرار گرفته است. «گونه به‌عنوان یک مفهوم به نوع، طبقه یا

معماری به ضمیر ناخودآگاه و محصول واحد آن، نمود عینی چیزی به نام گونه یا تیپ را دارد» (معماریان، ۱۳۸۴: ۱۸۹). «گونه‌شناسی عبارت است از دسته‌بندی نمونه‌ها (طرح‌های محیط و منظر، ساختمان‌ها و طرح‌های شهری) برپایه مقاصد مشترک یا ساختار فرم» (لنگ، ۱۳۸۳: ۷۰).

در تعریف راپاپورت^۱: گونه‌شناسی چنین آمده است: «تلاشی است برای قرار دادن مجموعه‌ای از اشیاء پیچیده در یک مجموعه منظم برای دستیابی به عمومیت بیشتر در جهت شناخت و برنامه‌ریزی» (Ibid, 1990: 48). کار گونه‌شناسی دسته‌بندی نمونه‌ها بر پایه معیارهای مشترک است، حال این معیارها ممکن است شکلی و یا مرتبط با عملکرد فضاهای معماری ساختمان‌ها باشد. در فرآیند گونه‌شناسانه، با بررسی مجموعه ویژگی‌های ریخت‌شناسانه یا شکلی و فضایی ساختمان‌ها و یافتن وجوه ناهمبندی و همانندی آنان، ساختمان‌ها دسته‌بندی خواهند شد. «آلدو روسی^۲ نیز گونه را امری مقدم بر فرم و مشتمل بر آن می‌پندارد. همچنین برخی نظریه‌ها، شناسایی و دسته‌بندی گونه‌ها را بر پایه ویژگی‌های ریخت‌شناسانه ممکن می‌دانند که بر اجزا و عناصر یک پدیده نمایان است» (مقتدایی، ۱۳۸۵: ۱۳۳). «وابستگی طرح‌ها به یک الگو می‌تواند معیاری برای دسته‌بندی آنها و در پایان، گونه‌شناسی طرح‌ها باشد. بنابراین بخشی از کارکرد الگوها را می‌توان در تبیین معیارهای گونه‌شناسی فرم‌ها و فضاهای معماری دانست. میزان و نوع همانندی‌های به‌دست‌آمده از پیروی از الگوی همسان، متناسب با مقیاس و نوع الگوی دخالت‌کننده در ایجاد طرح، قابل ارزیابی است» (سلطانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۷).

گونه‌شناسی چندشاخصه‌ای (راپاپورت)

برای قاعده‌مندسازی گونه‌شناسی به گونه‌ای که بتوان از آن در راستای برنامه‌ریزی استفاده نمود، امس راپاپورت اصولی را مطرح نموده است. این اصول در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته و مجموعه‌ای از شاخصه‌ها در گونه‌شناسی عناصر و اجزاء ساختمانی استفاده شده تا در پایان گونه‌های پایه شناسایی شوند. قواعد موردنظر راپاپورت در گونه‌شناسی عبارت‌اند از:

۱- ضرورت به‌کارگیری شاخصه‌های گوناگون (گونه‌شناسی چندشاخصه‌ای): به جای به‌کارگیری شاخص واحد (گونه‌شناسی تک‌شاخص) استفاده از شاخصه‌های گوناگون باعث پرهیز از رودررویی علمی بر سر شیوه گونه‌بندی می‌شود (Rapoport, 1990: 71).

۲- پرهیز از تشخیص گونه مطلوب و ناب در گونه‌شناسی چندشاخصه‌ای: گروه‌هایی از اشیاء وجود دارند که نسبت بزرگی از شاخصه‌های آن‌ها با یکدیگر همانند نیست. این نوع گونه‌شناسی، مفهوم وجود یک گونه مطلوب یا ضرورتاً ناب را رد می‌کند» (Ibid, 1990: 71).

۳- تأکید نکردن بر بودن همه شاخصه‌های همانند در همه اعضای باشنده در گونه (Ibid, 1990: 80).

۴- پرهیز از چندگونگی فراوان شاخصه‌ها: چندگانگی زیاد شاخصه‌ها ممکن است به گوناگونی نمونه‌ها بیانجامد. از این روی باید برخی از شاخصه‌ها را به‌دلیل پرهیز از پیچیدگی واکاوی، از گردونه بیرون برود (Ibid, 1990: 69).

تاریخچه گونه‌شناسی و پژوهش‌های همانند در ایران

حدود ۲۵۰ سال است که گونه‌شناسی در علوم مطرح است. از پایان سده ۱۸ میلادی به معماری نیز سرایت کرد.

1. Amos rapoport

2. Aldo Rossi

در ادامه با کارهای تاریخی راب^۱ و لئون کریر^۲ گونه‌شناسی معماری ادامه و گسترش یافت. کلاوس هردهگ^۳ و دیگران در دوران امروزی، همان شیوه‌ها را با دقت بیشتر و به‌کارگیری ژرف‌تر، پی‌گیری می‌نمایند (معماریان، ۱۳۸۴: ۲۲۱).

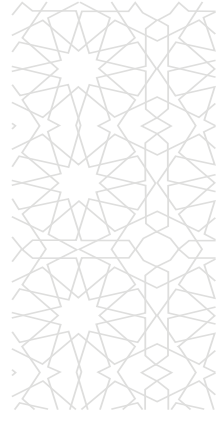
در ایران در زمینه مطالعه و گونه‌شناسی معماری ساختمان‌های تاریخی، پژوهش‌هایی به شکل کتاب، مقاله و پایان‌نامه انجام شده است که برای نمونه به برخی از مهم‌ترین و به‌روزترین آنها در اینجا اشاره می‌شود.

«از دهه ۰۶۳۱ خورشیدی، گونه‌شناسی یکی از موضوعات مورد علاقه دو سازمان دولتی بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن شد. یکی از ویژگی‌های اهداف سازمان‌های یاد شده که در نوع خود در ایران نو به‌شمار می‌آمد بهره‌گیری کاربردی از گونه‌شناسی بود» (معماریان، ۴۸۳۱: ۱۰۲). در معماری مسکن امروزی و مجتمع‌های مسکونی، پژوهشی در باب گونه‌شناسی مجتمع‌های مسکونی با معیار فضای باز انجام شده که به روابط همنشینی بین فضاهای باز و بسته می‌پردازد (رک: عینی‌فر و همکاران، ۸۸۳۱). از مجموعه پژوهش‌هایی که مشخصاً در زمینه گونه‌شناسی به خانه‌های تاریخی پرداخته‌اند می‌توان به این پژوهش‌ها اشاره کرد: گونه‌شناسی خانه‌های اعیانی کوشکی دوره پهلوی اول در شهر اصفهان (قاسمی سیچانی، ۲۰۴۱). گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی ارومیه در دوره قاجاریه (رک: بلالی اسکویی و همکاران، ۰۰۴۱)، گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی در بافت قدیم اردبیل انجام شده است (رک: حسینی‌نیا و همکاران، ۹۹۳۱)، گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی

در سطح جهانی، گونه‌شناسی معماری، نخست با کارهای دوران در آغاز سده ۱۹ میلادی و نظریه‌های تاریخی- تکاملی زیست‌شناسان که به حوزه معماری وارد شده بود، آغاز گردید. تاریخی- تکاملی‌گرایان در نحوه شناخت و واکاوی معماری و فضای معماری، از مبانی و تئوری‌های علوم دیگر همانند زیست‌شناسی، تاریخ، فلسفه و غیره استفاده کرده‌اند (نظریه‌های فیکسیسم یا ثابت‌گرایی و نظریه‌های ترنسفورمیسم یا تغییر تدریجی موجودات در زیست‌شناسی). آنچه درباره موجودات زنده در زیست‌شناسی مطرح بود به معماری رواج داده شد. سیر یاد شده بر روی یک خط زمانی افقی دیده می‌شود (معماریان، ۱۳۸۴: ۲۱۴):

۱. انتخاب گونه ساختمانی (مانند نوع موجودات زنده)
  ۲. یافتن ریشه مشترک گونه با گونه‌های دیگر ساختمانی.
  ۳. یافتن ارتباط بین گونه‌ها
  ۴. رشد گونه و عوامل مؤثر در آن.
  ۵. تبدیل گونه اصلی به شاخه‌های مختلف گونه‌های ساختمانی.
  ۶. تکامل، افول و یا نابودی گونه و دلایل آن.
- تکامل معماری یا فضای معماری در طول زمان و براساس تکامل گونه پایه، در محوریت روش بررسی و شناخت قرار دارد. بدین‌منظور از نظریه‌های تکاملی یا غیرتکاملی موجودات زنده که بوسیله زیست‌شناسان تدوین شده‌اند، توسط مدرسه موراتوری‌ها در معماری مورد بهره‌برداری قرار گرفت. موراتوری‌ها عوامل تاریخی را به‌عنوان عامل گسترش ساختارهای معماری و بافت شهری مورد توجه قرار می‌دادند «از نظر موراتوری فقط یک فهم سیستماتیک از بازتولید قوانین تاریخی می‌تواند نقشی که شهرسازی و معماری در گذشته داشته‌اند، را مجدداً ایفا کنند» (cataldiet al., 2002, 3).

1. Rob krier
2. Leon Krier
3. Klaus Herdeg

دوره قاجاریه نراق (رک: جیحانی و همکاران، ۱۳۹۳). گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی اردکان یزد در دوره مظفریه (0202, idamahomroD) آشنایی با معماری مسکونی ایران: گونه‌شناسی برون‌گرا و درون‌گرا از دیگر پژوهش‌ها است (رک: معماریان، ۱۳۷۳).

پژوهش‌هایی که به‌صورت ویژه به تحلیل عناصر و اجزاء خانه‌های تاریخی پرداخته‌اند این مقالات هستند: گونه‌شناسی فضای نیمه‌باز طارمه در معماری بوشهر (آموزگار و همکاران، ۱۴۰۰) که در این پژوهش ویژگی‌های فضای نیمه‌باز منحصربه‌فرد بومی بوشهر مورد بررسی قرار گرفت. بازشناسی ویژگی‌های عناصر کالبدی و عناصر حیاط مرکزی در خانه‌های تاریخی شهر اصفهان (رک: نیازی مطلق جوتقانی و اکبری، ۱۳۹۸) و همچنین بررسی تناسبات طلایی و اصول هندسی برگرفته از طبیعت در اجزای کالبدی خانه‌های تاریخی قاجاریه اردبیل (رک: جوادی نوده و همکارین، ۱۴۰۱) از دیگر پژوهش‌ها است. این پژوهش درباره خانه‌های بافت تاریخی گرگان است. دیگر پژوهش‌هایی که در زمینه معماری خانه‌های بافت تاریخی گرگان انجام شده‌اند، بیشتر درباره طرح‌های مرمتی و بازسازی

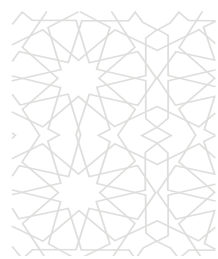
و باززنده‌سازی خانه‌های تاریخی است و پژوهش‌های با رویکرد فضا و ساختار معماری در این زمینه صورت نگرفته است. به‌طور کلی در فرآیند گونه‌شناسانه معماری که تاکنون در کشور ما انجام شده، بیشتر به ساختار شکلی و دسته‌بندی الگوها با ویژگی‌های همانند در یک گروه ویژه، پرداخته شده است.

معرفی محدوده پژوهش و جامعه آماری

شهر گرگان مرکز استان گلستان، در بخش باختری استان، در بلندای ۱۵۵ متری از سطح دریا واقع شده است. مساحت محدوده شهر گرگان در سال ۱۳۸۵، ۳۵۶۰ هکتار برآورد شده است (پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۹: ۳). گرگان کنونی، تا پایان دوره قاجاریه به نام استرآباد خوانده می‌شود و پس از دوره پهلوی اول، گرگان نامیده شد. در نگاره ۲ موقعیت بافت تاریخی و باروی شهر گرگان در دوره قاجاریه (دوره فرمانروایی محمدحسن خان قاجار) بر روی نقشه کنونی شهر گرگان نمایش داده شده و دروازه‌ها و باروی شهر و مکان خانه‌های برگزیده شده مورد مطالعه نیز به شکل تقریبی جانمایی شده است.

نگاره ۲. موقعیت تقریبی ۱۸ خانه برگزیده مورد مطالعه در بافت تاریخی گرگان و روی نقشه دوره فرمانروایی محمد حسن خان قاجار، ۱۰ خانه دوره قاجاریه به مربع و ۸ خانه دوره پهلوی اول با دایره مشخص شده‌اند

اقليم، فرهنگ، سازه و ساخت‌مايه در خانه‌های تاریخی گرگان

الف- اقليم

در اقليم معتدل و مرطوب گرگان در جهت زندگی بهینه، نیاز به ایجاد بازشوهای زیاد و کوران هوا وجود دارد. «پلان‌ها گسترده و باز و فرم کالبدی آنها بیشتر شکل‌های هندسی، دراز و باریک است» (کسمائی، ۱۳۸۱: ۸۲). بخش جنوبی خانه بیش‌ترین تابش در زمستان و کم‌ترین روشنایی و گرما را در تابستان دریافت می‌کند. در فصول سرد، با بررسی سرعت و سمت باد می‌توان گفت که بادها با جهت باختری باد غالب گرگان است. پس از آن، باد جنوب باختری بیش‌ترین فراوانی را دارد.

مناسب‌ترین جهت برای استقرار ساختمان در این اقليم بین جنوب تا جنوب باختری است تا بیش‌ترین روشنایی ممکن در زمستان و تهویه مناسب در تابستان در خانه دریافت شود. در رابطه با فرم ساختمان در منطقه به دلیل نوع اقليم آن، آزادی عمل بیش‌تری وجود دارد اما به‌طور کلی باید در محور خاوری-باختری گسترش داشته باشد. جهت رودرویی با کج‌باران‌های آسیب‌زا در جبهه باختری، لبه بام‌ها ۱/۵ متر به‌صورت پیش‌آمدگی ساخته شده است.

ب- فرهنگ

یکی از موارد دارای اهمیت فرهنگی در معماری ایرانی، محرمیت در ساختار کالبدی خانه است. «مراد از محرمیت در فضا، کالبد دادن به فضا به گونه‌ای است که دارای حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی باشد. حریم داشتن در حوزه کالبد- فضا، بیشتر متمرکز بر اصولی است که امنیت فضا را شکل خواهد داد و در حیطه معنایی، ویژگی‌هایی است که حرمت و ارزش را برای فضای معماری به ارمغان آورد» (سیفیان و

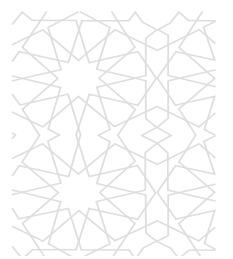
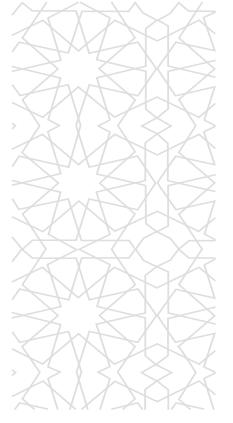
محمودی، ۱۳۸۶: ۶). در خانه‌های تاریخی شهر گرگان با توجه به ساختار فرهنگی آن، همیشه حفظ حریم و محصوریت فضایی در درون خانه‌ها رعایت شده است و خانه‌ها استخوان‌بندی درون‌گرا دارند. بلندای زیاد دیوارهای کنار گذرها و پهنای کم گذرها، دید به درون خانه‌ها را به کم‌ترین اندازه رسانیده و بدنه‌های کنار گذرها در طبقه همکف، بدون بازشو هستند. بازشوهای بیرونی نیز با توجه بدنه اتاق‌ها کار شده‌اند. تیغه‌های بین این بازشوها دید به درون اتاق را کاهش می‌دهد. نمونه این فرورفتگی در بدنه درونی خانه‌ها، در بدنه خانه مفیدیان دیده می‌شود. نگاره شماره ۳ این همگونی فرهنگی را نشان می‌دهد.

نگاره ۳. کم‌ترین میزان اشرف دیداری از گذرها به درون خانه‌ها در بافت تاریخی شهر گرگان

پ- سازه و ساخت‌مايه

آجر و چوب، مصالح اصلی در خانه‌های تاریخی مورد مطالعه گرگان هستند. در جرزهای باربر خانه‌ها، آجر و خشت کار شده و هر چه خانواده‌ها پولدار باشند، بهره‌گیری از آجر در خانه‌های آنها رایج‌تر

است. از چوب در تیرهای سقف، ایوان، درب، کف اتاق، سقف‌ها و شیرسرها استفاده فراوان شده است. برای شمع‌بندی و تیرهای سقف از چوب سپیدار به دلیل تغییر ندادن جهت و برای ستون‌های چوبی و قواره‌بندی، از چوب چنار به دلیل استواری استفاده شده است. به کار بردن جرزهای کلفت در کف‌کرسی‌های ساختمان و کلاف‌های چوبی در کف‌کرسی به ایستادگی در برابر نیروهای رانشی و زلزله می‌انجامد. بام‌ها از خریای چوبی با شیب ۲۷ تا ۳۵٪ ساخته شده و با سفال پوشیده شده‌اند. بیرون‌زدگی بام‌ها معمولاً به وسیله شیرسره‌های دویا سه تایی آرایه‌بندی شده‌اند (نگاره ۴).

	
اتصالات تیرهای سقف	قرارگیری شیرسره‌های سقف بر روی هم
	
چیدمان سفال‌ها بر روی هم	شیرسره‌های متداول در خانه‌های گرگان (خانه باقری و مفیدیان)

نگاره ۴. جزئیات ساختاری سقف‌ها در خانه‌های تاریخی مورد مطالعه شهر گرگان

شیرسرها، چوب‌های چهارتراشی هستند که انتهای آنها به اشکال گوناگونی آرایه‌بندی شده‌اند. در واقع شیرسرها سطح تماس تیرهای سقف با نال بالای ستون را افزایش می‌دهند و در ساختمان‌های گوناگون از یک تا سه ردیف اندازه‌های متفاوت، روی

یکدیگر قرار می‌گیرند. این شیرسرها علاوه بر آرایه‌بندی بام، بارهای سنگین سقف را نیز خنثی می‌کنند. ملات‌های متداول در خانه‌های گرگان گل‌آهک، کاهگل، شفته‌آهک و ساروج است. با توجه به نم فراوان در منطقه گرگان و پایداری مناسب ملات‌های آهکی در برابر نم، از این ملات‌ها در ساخت خانه‌ها بیش‌تر بکار رفته است.

معماری خانه در دوره قاجاریه

به‌طور کلی معماری دوره قاجاریه را به علت افزایش حجم خانه‌سازی و معماری خانه‌های مسکونی می‌شناسند (زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۲). خانه‌های قاجاری نیز همچون دیگر آثار معماری این دوره، آمیخته‌ای از اصول معماری تاریخی به همراه برخی پیروی‌ها از باختر زمین است. بیش‌تر این دگرگونی‌ها در آغاز در زمینه آرایه‌ها و سپس در ساختار کالبدی و فضایی بوده است. مهم‌ترین این دگرگونی‌ها را می‌توان کم‌رنگ‌تر شدن به‌کارگیری تاق جناقی، بالاخانه و گوشواره و تبدیل قوس‌های کلیل و سپری به قوس‌های نیم‌دایره دانست (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۹۴). همچنین به‌کارگیری سرسرای ورودی با پلکان‌هایی از میانه سرسرا (به تأثیرپذیری از معماری روسیه)، ایجاد زیرزمین، حوض خانه‌ها، بادگیرها و ساخت تالارهای بزرگ با آرایه‌ها و کاشی‌کاری‌های زیبا رواج پیدا کرد و در این دوره پخته شد (حاتم، ۱۳۷۸: ۲۶۳). اما آنچه که به‌طور کلی در معماری دوره قاجاریه آشکار است، نگهداشت سنت‌ها و ویژگی‌های معماری تاریخی و درون‌گرای گذشته، علی‌رغم برخی دگرگونی‌ها در ظاهر و آرایه‌ها است.

معماری خانه‌های تاریخی دوره قاجاریه شهر گرگان

خانه‌های تاریخی قاجاریه شهر گرگان، درون‌گرا با یک یا چند حیاط میانی هستند

تا زندگی همگانی و مهمان‌نشین بوده‌اند. دیوارهای باربر، از جنس آجر و تیرها، همگی چوبی هستند و به‌منظور جلوگیری از نفوذ نم، همگی خانه‌ها بر روی سکوی سنگی یا چوبی ساخته شده‌اند و در زیر آنها گریه‌رو وجود دارد. با توجه به نم فراوان در منطقه گرگان و پایداری مناسب ملات‌های آهکی در برابر نم، از این ملات‌ها در ساخت خانه‌ها بیش‌تر به‌کار رفته است.

و جبهه اصلی خانه در بخش شمالی در دو طبقه با کشیدگی خاوری-باختری قرار دارد. دیگر جبهه‌های حیاط معمولاً یک طبقه هستند و در ضلع جنوبی حیاط میانی، توده ساختمانی قرار ندارد. حیاط خانه نزدیک به ۲۵ تا ۴۰ درصد از سطح زمین را دربرمی‌گیرد و معمولاً با درختان مرکبات سرسبز شده است. اتاق‌ها دارای انواع و ابعاد گوناگون از دودری تا هفت‌دری هستند و هر کدام به پیروی از ابعاد خود، محل زندگی خصوصی

نگاره ۶. خانه محمدرضا شیرنگی، دوره پهلوی اول شهر گرگان

نگاره ۵. خانه باقری، دوره قاجاریه شهر گرگان

معماری این دوره است (اقبالی، ۱۳۷۸: ۴۲۱). معماری خانه‌ها در دوره پهلوی اول دستخوش دگرگونی‌های بسیاری گشت، این دگرگونی‌ها هم در زمینه فناوری ساخت و هم در فضا قابل بررسی است. برون‌گرایی، کم‌کم جای درون‌گرایی خانه‌ها که تا پایان دوره قاجاری به دلایل گوناگونی چون اقلیم، امنیت و محرمیت (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۳۲) در معماری ایران، نقش پررنگی داشت را گرفت. پنجره‌ها رو به خیابان باز شدند و دیوار حیاط کوتاه‌تر گردید و ایوان‌ها رو به خیابان شکل گرفتند (رجبی، ۱۳۵۵: ۱۱). فضای معماری، با اهمیت یافتن راهروها و پله‌ها در پلان، به شکل خطی درآمده و معماری حیاط میانی نقش‌اش کمرنگ شد (کیانی، ۱۳۸۳: ۲۳۶).

معماری خانه در دوره پهلوی اول

تا پیش از دوره پهلوی، رشد و گسترش معماری ایران هماهنگ با رشد و پختگی فرهنگی و اجتماعی بوده و نیازها متناسب با داشته‌ها، پاسخ داده می‌شد. اما دگرگونی‌های گسترده در ساختار اجتماعی، اداری، اقتصادی و فرهنگی با آغاز فرمانروایی رضاخان پهلوی، نیازهای نوینی پدیدار شدند که در گذشته، تعریفی در معماری ایران برای آن نشده بود و ناگزیر این عملکردها، معماری نوینی را درخواست می‌کرد که تنها در سرزمین‌های صادرکننده‌اش، نمونه آن ساخته شده بود (کیانی، ۱۳۸۳: ۱۲۶). عملکردهای نوین به‌همراه شکل نوآموزش رسمی معماری از سوی مدرسه‌های معماری، دو دگرگونی بزرگ در زمینه

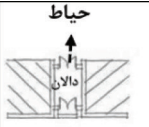
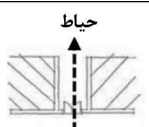
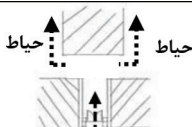

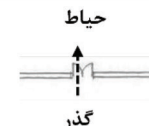
مصالح نوین صنعتی چون آهن، سیمان و بتن و... در ساخت ابنیه فزونی یافت و بدین سان نماسازی‌ها از روند معنوی سنتی و هنرآفرینی اصیل ایرانی، جدا شده و به طرف ساختاری ساده و باختری کشیده شد (زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۶). از بعد اجتماعی و فرهنگی نیز، چگونگی تقسیم اجتماعی کار و اشتغال و مشارکت زنان در امور بیرون از خانه و توسعه نهادهای آموزش و فرهنگ، آرام آرام کارکرد استراحتگاهی و سکونتگاهی خانه را بیش از پیش بالا برد (سلطانزاده، ۱۳۸۴: ۱۵۳).

معماری خانه‌های تاریخی دوره پهلوی اول شهر گرگان

در شهر گرگان نیز خانه‌ها در دوره پهلوی

اول، ساختار برون‌گرا پیدا کرده و حجم اصلی خانه با پنجره‌ها و دیوارهای با بلندای کم در کنار گذرهای پهن شهری قرار گرفتند. زندگی از ساختار چندخانواری به تک‌خانواری تبدیل شد و این دگرگونی منجر به ساخت خانه در ابعاد کوچک‌تر نسبت به گذشته گردید. سازماندهی کلی پلان‌ها به صورت خطی با یک سرسرا (هال) در کانون خانه و دو یا چهار اتاق در پیرامون آن است که روبه سرسرای مرکزی باز می‌شوند. ایوان‌ها عملکرد خود در نقش یک فضای زیستی پویا در دوره قاجاریه را از دست می‌دهند و به‌عنوان یک بالکن یا تراس و تنها نقش دید و منظر و هواخوری برای ساکنین خانه را بازی می‌کنند.

جدول ۱. گونه‌های ورودی در خانه‌های مورد مطالعه در دو دوره تاریخی و دوره گذار

گونه نخست (دالان)	گونه (هشتی)	گونه سوم (درگاه)
 <p>حیات دالان گذر</p>	 <p>حیات گذر</p>	 <p>حیات حیات گذر</p>
<p>پیوند گذر و حیاط به صورت غیر مستقیم و حجم خانه مانع دید به داخل حیاط می‌شود (خانه تقوی پهلوی اول)</p>	<p>پیوند گذر و حیاط به وسیله دالان و اختلاف سطح با کوچه (خانه امیر لطیفی)</p>	<p>پیوند گذر و حیاط با دالان دارای دو در (خانه کبیر)</p>
<p>در دوره قاجاریه از دالان‌ها برای ورود به حیاط استفاده شده است</p>		
 <p>حیات گذر</p>		
<p>در دوره گذار از هشتی (مربعی) به عنوان ورودی به حیاط خانه‌ها، بهره‌گیری شده است (خانه باقری)</p>		
 <p>حیات گذر</p>		
<p>در خانه‌های دوره پهلوی اول بیشتر حیاط خانه‌ها با یک درگاه ساده به گذر پیوسته‌اند</p>		

مساحت نسبی ایوان به همه مساحت خانه، بین ۱/۵ تا ۴ درصد، در خانه‌های مورد مطالعه نوسان دارد. عناصر و اجزاء ورودی‌های خانه‌های تاریخی همانند: تاق، پیش‌خان، هشتی، دالان، پیرنشین و کوبه و

کلون در این خانه‌ها برداشته شده است. حیاط‌ها در این دوره نسبت به گذشته، متقارن‌تر هستند و در روبروی حجم اصلی خانه و با کشیدگی شمالی-جنوبی، سازماندهی می‌شوند.

گونه‌شناسی عناصر و اجزای اصلی خانه‌های تاریخی در این دو دوره تاریخی و دوره گذار مورد مطالعه

در این گونه‌شناسی، گونه‌های ورودی (سه گونه)، گونه‌های حیاط میانی (چهارگونه)، گونه‌های فضای بسته (شش‌گونه) و گونه‌های فضای نیمه‌باز یا ایوان (چهارگونه)، در ۱۸ خانه تاریخی برگزیده، مورد مطالعه و واکاوی قرار می‌گیرند.

۱- گونه‌های ورودی

همه خانه‌های مورد مطالعه در هر دو دوره تاریخی و دوره گذار، دارای سه الگوی ورودی هستند: الگوی نخست، دارای ورودی‌های دالانی (دوره قاجاریه) در دو نوع مستقیم و غیرمستقیم است. الگوی دوم، دارای هشتی (دوره گذار) و سومین الگوی ورودی، با در ساده (دوره پهلوی اول) است. **گونه نخست (فضای دالانی):** بیش‌تر ورودی‌ها در خانه‌های قاجاریه گرگان به شکل دالان هستند و در دو گونه دالان مستقیم و دالان غیرمستقیم هستند. این ویژگی‌ها پس از دوره قاجاریه، در خانه‌های تاریخی گرگان کم‌رنگ شده است. به دلیل رعایت محرمیت و حریم در بافت قدیم، ورودی خانه‌ها معمولاً روبه‌روی هم نیستند و دید به درون خانه تقریباً بسته است. پس از بررسی خانه‌های مورد مطالعه، دیده شد که برخی از خانه‌ها چند الگو از ورودی را با هم دارا هستند (خانه تقوی و خانه باقری). تناسب پهنای به درازای دالان ورودی در خانه‌های مورد بررسی، گوناگون بوده و از ۱ به ۳ تا ۱ به ۵ دیده می‌شود.

گونه دوم (فضای هشتی یا مربعی): این الگو بیش‌تر در خانه‌های دوره پایانی قاجاریه و خانه‌های دوره گذار از قاجاریه به آغاز پهلوی اول است. هشتی‌ها دارای تناسب نزدیک به مربع هستند و فضایی بازتر نسبت به دالان دارند و از نظر عملکردی، مانند هشتی ورودی در خانه‌های درون‌گرای حاشیه کویر عمل می‌کنند. این فضا مانند مفصلی بین فضای حیاط و در ورودی عمل کرده و گسست دیداری از بیرون (کوچه)

به درون حیاط به وجود می‌آورد. در خانه باقری و خانه کیا، نمونه این گونه ورودی، به‌عنوان فضای تقسیم بین بیرونی و اندرونی خانه دیده می‌شود. **گونه سوم (درگاه):** این الگو مربوط به خانه‌های دوره پهلوی اول گرگان است و جداسازی گذر و حیاط تنها با یک درب ساده صورت می‌گیرد. خانه‌های شیرنگی و دارویی نمونه‌ای از این خانه‌ها هستند. در این الگو، دالان و پیش‌فضا یا عوامل جداکننده دید به درون خانه که فراهم‌کننده محرمیت و محدودکننده سلسله‌مراتب فضایی از محیط بیرون به درون می‌باشد، وجود ندارند.

۲- گونه‌شناسی حیاط میانی (میانسرای فضای باز)

در هر دو دوره تاریخی و دوره گذار، روی هم رفته چهار الگوی حیاط با هم‌نشینی توده و فضا در معماری خانه‌ها، قابل شناسایی است: **گونه نخست (حیاط‌های میانی و درون‌گرا):** این گونه حیاط در الگوی خانه‌های گسترده و مستقل با یک یا چند حیاط میانی و در دوره قاجاریه دیده می‌شود. در این خانه‌ها مجموعه‌ای از حیاط‌ها از انواع گوناگون مانند حیاط خدمه، بیرونی، اندرونی و اصطبل، در کنار هم سازماندهی شده‌اند. این حیاط‌ها به دو شکل هندسی منظم و نامنظم و با کشیدگی خاوری-باختری هستند (در موارد بسیار اندکی، این کشیدگی، شمالی جنوبی هم است) که بخش اصلی خانه به شکل دو طبقه در دو جهت شمال و جنوب قرار دارد و فضاهای خصوصی و خدماتی معمولاً در یک طبقه در بخش‌های خاوری و باختری قرار دارند و مساحت حیاط در این خانه‌ها بین ۲۱٪ تا ۴۳٪ از همه مساحت زمین خانه است. خانه باقری، تقوی، شفیعی از نمونه خانه‌های دارای حیاط میانی و درون‌گرا هستند.

با گذر از قاجاریه به پهلوی اول، ساختار کالبدی فضایی حیاط دچار دگرگونی می‌شود و ساختار درون‌گرا در دوره قاجاریه به گونه‌ای آرام از اوایل پهلوی اول تبدیل به الگوی نیمه‌برون‌گرا و سپس الگوی برون‌گرای کامل در خانه‌های رو

به گذر شهری می شود. گونه دوم و سوم حیاطها در این دوره گذار، دسته بندی می شوند:

گونه دوم (حیاط میانی نیمه درون گرا):

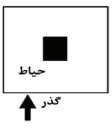
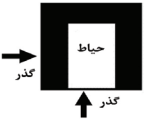
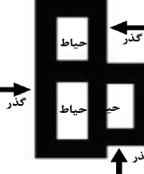

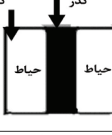
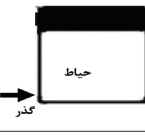

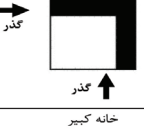
این گونه حیاط در خانه های پایانی دوره قاجاریه که آغاز دوره گذار است، دیده می شود. حیاط به شکل فضایی گسترده از سه سو باز در روبه روی جبهه اصلی (شمالی) خانه با کشیدگی خاوری-باختری قرار دارد. ورود به درون این حیاطها معمولاً از راه دالان انجام می شود. خانه های شیرینگی و خراسانی دارای چنین الگوی حیاط هستند. نکته مهم در حیاط این خانه ها، دارا بودن ساختار نیمه درون گرا است که گذار از دوره قاجاریه به پهلوی اول را نشان می دهد. دیوارهای بلند حیاط (۳/۵ متر) و گذرهای کم پهنا بافت تاریخی مانع از دید به درون خانه می شوند. در برخی خانه های این گونه، توده پیرامون حیاط های نیمه برون گرا، ساختار L شکل دارند.

گونه سوم (حیاط نیمه برون گرا با الگوی خانه باغ): این گونه از حیاطها دارای ساختار نیمه برون گرا هستند و از دید کالبدی-فضایی،

تا اندازه زیادی دارای ساختار خانه های درون گرا در دوره قاجاریه هستند. با این تفاوت که بلندی دیوارهای حیاط، کاهش یافته است و بخشی از توده خانه و حیاط یا حیاطها به گذر شهری، بدون واسطه پیوند خورده است. حیاط با ساختار نیمه برون گرا در خانه های با الگوی خانه باغ نیز دیده می شود. در این گونه حیاط به طور کامل دور خانه را دربر گرفته است. بخش های مهم حیاط در شمال زمین است و سایر بخشها اهمیت کمتری دارند. علی رغم برون گرایی فضای بسته، عواملی چون فاصله زیاد توده از دیوار بیرونی خانه (گذر)، پهنای کم گذر دسترسی دهنده و بلندی نسبی زیاد دیوارهای بیرونی، مانع دید سراسر است به درون خانه می شود.

معمولاً ورودی این گونه حیاطها ساده بوده و سراسر است با یک در می توان از کوچه به حیاط وارد شد (خانه شایگان و شیرینگی جنوبی). حیاط در این خانه ها نسبت به دوره قاجاریه ابعاد بزرگتری دارد و مساحت فضای باز نسبت به مساحت همه زمین خانه از ۵۰٪ تا ۸۷٪ در خانه های مورد مطالعه دیده می شود.

جدول ۲. گونه های حیاط میانی (میانسرا یا فضای باز) در خانه های تاریخی شهر گرگان در دوره قاجاریه، دوره گذار و دوره پهلوی اول

	<p>حیاط نیمه برون گرا با الگوی پوشک-باغ و توده در کلون زمین</p>	<p>گونه سوم (دوره گذار از قاجاریه به پهلوی اول)</p>		<p>خانه امیر لطیفی خانه مقیدیان خانه کلاتری</p>	<p>حیاط میانی و نیمه درون گرا (توده L شکل در همه زمین)</p>		<p>خانه باقری-خانه تقوی (بخش قاجاریه) خانه شقیعی خانه رضا قلی نژاد</p>	<p>حیاط میانی و درون گرا</p>	<p>گونه نخست (دوره قاجاریه)</p>
	<p>حیاط برون گرا در کنار گذر و توده در انتهای زمین و رو به گذر شهری قرار دارد. وارونه آن، که توده کنار گذر شهری و حیاط پشت توده قرار دارد.</p>	<p>گونه چهارم (دوره پهلوی اول)</p>		<p>خانه کیا</p>	<p>توده خطی و شمالی-جنوبی در همه زمین و حیاط بر تکه</p>		<p>خانه ابراهیم شیرینگی و خراسانی</p>	<p>حیاط در جنوب زمین و توده مستطیلی در شمال زمین</p>	<p>گونه دوم (دوره گذار از قاجاریه به پهلوی اول)</p>
	<p>خانه باباصادقیان خانه دارویی</p>			<p>خانه کبیر</p>				<p>توده L شکل در شمال و خاوری یا باختری زمین</p>	

پیرامون بوده و درون‌گرا است. نکته مهم در مورد توده‌های ساختمانی خانه‌های این دوره نوع، سازماندهی هندسی آنها به دور فضای باز است که غیرهندسی است (توده ۴۸٪ تا ۵۸/۵٪ زمین را در برمی‌گیرد). در دوره پهلوی اول مساحت توده ساختمانی نسبت به دوره قاجاریه کاهش چشمگیری یافته و مساحت حیاط بیش‌تر می‌شود. توده ساختمانی در دو طبقه و به صورت برون‌گرا در کانون حیاط قرار دارد (توده ۱۰٪ تا ۴۳٪ مساحت زمین را در برمی‌گیرد).

ترادیمی (روند تحول) در همنشینی فضای بسته و باز: جدول شماره ۳ نشان‌دهنده ترادیمی در همنشینی فضای بسته و باز از خانه‌های قاجاریه به پهلوی اول شهر گرگان است. در الگوی چند حیاطه در آغاز دوران قاجاریه، هر بخش از فضای بسته، نظر به اینکه در چه حیاطی قرار دارد، عملکرد متفاوت هماهنگ با همان حیاط پیدا می‌کند. در خانه‌های الگوی تک‌حیاطه، فضای خدماتی در ضلع باختری، فضای خواب خصوصی در ضلع خاوری خانه و بخش نشیمن و مهمان‌نشین در ضلع شمالی خانه با کشیدگی خاوری - باختری و در دو طبقه و حجم اصلی را تشکیل می‌دهد. در خانه‌های الگوی نیمه‌درون‌گرای پایان دوره قاجاریه، فضای خدماتی به گوشه خانه انتقال داده می‌شود و فضاهای خواب، نشیمن و مهمان‌نشین در درون یک حجم با هم آمیزش پیدا می‌کنند. در این الگو، فضای نشیمن و تالار در مرکز و اتاق‌های استراحت و خصوصی در طرفین قرار می‌گیرند. در گونه نیمه‌برون‌گرای آغاز پهلوی اول، طبقه همکف به فضای خصوصی داده شده و طبقه اول به فضای همگانی خانه (نشیمن و مهمان‌خانه) داده شده و فضای خدماتی در گوشه خانه قرار گرفته است. این الگوی سازماندهی فضای بسته در ترادیمی آتی و در الگوی خانه باغی

گونه چهارم (حیاط، در پشت و توده در کنار گذر شهری): در پایان دوره پهلوی اول و نسبت به آغاز این دوره، حیاط خانه‌ها کاملاً برون‌گرا شدند و بدون سلسله مراتب فضایی، دسترسی به درون حیاط روی می‌دهد. فضای بسته و باز خانه بدون آمیزش و هم‌نشینی مناسب هستند و کاملاً از یکدیگر جدا شده‌اند. به جز این، بلندای کم دیوارهای بیرونی حیاط (کنارگذر شهری) و گذرهای پهن شهری به افزایش برون‌گرایی خانه انجامیده‌اند. نمونه این نوع حیاط در خانه کیا، دارویی و بابا صادقان دیده می‌شود. مساحت فضای باز نسبت به همه مساحت زمین خانه از ۵۵٪ تا ۷۵٪ دیده می‌شود.

۳- گونه‌شناسی فضای بسته (توده یا حجم خانه)

ساختار فضای بسته: منظور از فضای بسته یا سرپوشیده همان حجم یا توده ساختمانی خانه است که در اینجا به ساختار، ترادیمی و گفت‌وگوی دوسویه بین فضای بسته و باز پرداخته می‌شود. «منظور از فضای بسته چیزی نیست به جز همان احجام و ساختمان‌هایی که موضوع اصلی معماری هستند و عناصر تشکیل‌دهنده آن عبارتند از: سقف، کف و بدنه‌ها. بخش مهم اصلی فضاهای بسته خانه را اتاق‌ها تشکیل می‌دهند. اتاق اندامی از ساختمان است که با چهار دیوار و آسمانه (سقف) ساخته می‌شود» (رفیعی سرشکی و دیگران، ۱۳۸۲: ۱۳۳). آنچه که در مورد توده‌های ساختمانی خانه‌های تاریخی شهر گرگان در هر دو دوره قاجاریه و پهلوی اول دیده می‌شود. قرارگیری توده اصلی ساختمانی با کشیدگی خاوری - باختری در جبهه شمالی زمین و به صورت دو طبقه است. نوع سازماندهی فضاهای بسته در خانه‌های قاجاریه برآمده از بافت شهری

و خانه‌های ساخته شده در کنار گذرهای شهری نیز ادامه پیدا می‌کند.

جدول ۳. ترازبسی در همنشینی فضای بسته و باز و سازمان دهی فضاهای همگانی، خصوصی و خدماتی در خانه‌های تاریخی شهر گرگان در دوره قاجاریه، دوره گذار و پهلوی اول

دوره قاجاریه	دوره گذار	دوره پهلوی اول
 <p>خانواده گسترده و چند حیاط (آغاز قاجاریه)</p>	 <p>تک حجمی و نیمه درونگرا (پایان قاجاریه)</p>	 <p>خانه باغ (آغاز و میانه پهلوی اول)</p>
 <p>مستقل و تک حیاط (میانه و پایان قاجاریه)</p>	 <p>نیمه برونگرا (آغاز پهلوی اول)</p>	 <p>ساخته شده کنار گذر (پایان پهلوی اول)</p>
<p>فضای خواب فضای خدماتی نشیمن و مهمان نشین</p>		

در جدول ۳ دیده می‌شود که ۶ گونه آمیختگی فضای بسته با فضای باز (حیاط) در خانه‌های تاریخی دوره قاجاریه، دوره گذار و دوره پهلوی اول قابل شناسایی است.

۴- گونه‌شناسی فضاهای نیمه‌باز (ایوان)

ایوان به عنوان فضایی نیمه باز، میانجی بین فضای باز (حیاط) و توده یا اتاق‌های خانه است و مجموعه‌ای از نیازهای عملکردی و روانی ساکنین خانه و زیبایی‌شناسی معماری را فراهم می‌نماید. به گفته دیودورس سیکولوس^۱ مورخ یونانی که در سده ۲ میلادی از ایران دیدن کرده است، «خانه‌های ایرانی در پیرامون حیاط ساخته می‌شدند و ایوان نیز

یکی از عناصر حیاط بوده است» (صارمی و رادمرد، ۱۳۷۶: ۹۳). پس از بررسی‌های صورت گرفته، ۴ گونه ایوان با ویژگی‌های شکلی و کارکردی جداگانه در خانه‌های تاریخی این دو دوره تاریخی و دوره گذار شهر گرگان قابل تشخیص است که هرکدام از این گونه‌ها منجر به ایجاد ساختاری جداگانه در معماری این خانه‌ها و به‌ویژه در نما شده‌اند (جدول ۴).

گونه ۳ ایوان از آغاز تا پایان دوره تاریخی قاجاریه و ۱ گونه ایوان در دوره تاریخی پهلوی اول در خانه‌های شهر گرگان قابل شناسایی است که گونه ۲ و ۳ را می‌توان مربوط به دوران گذار بین این دو دوره تاریخی دانست:

گونه نخست: ایوان‌هایی هستند در طبقه اول خانه، از سه طرف بسته که در میان توده و بیرونی ساختمان فرو رفته‌اند و هم‌تراز با بدنه از جنوب است و از طرف شمال نیز دارای بازشو هستند تا کوران مناسبی در درون ایوان شکل گیرد. ساختمان‌هایی که این نوع ایوان در آنها کار شده، توده آنها دارای هندسه خطی در جهت خاوری-باختری هستند و معمولاً دو اتاق در طرفین ایوان قرار دارد. در دو طرف ایوان، دوردیف پله، ارتباط مستقیم با ایوان را از بیرون، حیاط فراهم می‌کنند. این پله‌ها باعث مکش هوای بیرون به درون ایوان می‌شوند. تناسبات ایوان‌ها معمولاً مربع است. مساحت این گونه ایوان بین ۲۲ تا ۳۵ متر مربع در خانه‌های مورد مطالعه است. نسبت پهنا به درازای این ایوان‌ها به‌طور میانگین ۱/۲ (یک و دو دهم) است. در خانه‌هایی که دارای این گونه ایوان هستند، نزدیک ۵ تا ۱۰ درصد از مساحت زمین خانه به فضای نیمه‌باز داده شده است. نمونه این ایوان را در خانه خراسانی، کبیر و ابراهیم شیرنگی که متعلق به دوران قاجاریه هستند، می‌توان دید.

گونه دوم: این گونه در خانه‌های برون‌گرای شمال ایران ساده‌ترین گونه ایوان است. «ساده‌ترین ایوان با کمی پیش آمدگی سقف شکل می‌گیرد.

به‌عنوان فضایی جهت خشک کردن و انبار محصولات کشاورزی مورد استفاده بوده است. این نمونه از ایوان در خانه‌های درون‌گرای دوره قاجاریه با چندین حیاط میانی نیز یافت می‌شود (شفیعی، تقوی و باقری). این ایوان‌ها مربوط به دوره گذار از قاجاریه به پهلوی اول هستند.

گونه چهارم: چهارمین گونه از ایوان متعلق به خانه‌های دوره پهلوی اول است. این ایوان‌ها از سه طرف باز و یک طرف بسته هستند. ایوان به طور کامل از حجم ساختمان بیرون‌زده و بالای طبقه همکف قرار دارد. ایوان به شکل یک عنصر متقارن در جلوی سکوی ورودی خانه جلوه‌نمایی می‌کند. کشیدگی این ایوان در جهت خاوری-باختری و با تناسب پهنای به ژرفا به‌طور میانگین ۵ به ۳ و نسبت به ایوان‌های دوره پیشین، کشیده‌تر هستند. خانه‌هایی که از این نوع ایوان برخوردار هستند، بدون غلامگرد می‌باشند. راهرو، عملکرد غلامگردهای بیرونی در خانه‌های دوره پیشین را پیدا کرده است. نمونه این ایوان را می‌توان در خانه‌های تقوی، محمدرضا شیرنگی و فاطمی دید. فضای نیمه‌باز نسبت به خانه‌های دوره قاجاریه مساحت کمتری را دارد و معمولاً بین ۱/۵ تا ۲ درصد از مساحت همه زمین خانه، در نوسان است.

برای اینکه تیرهای سقف که در این حالت بیرون می‌زنند، ایستا باقی بمانند، مجبور به استفاده از تیر و ستون بوده و در این حالت است که از ساده‌ترین و کوچک‌ترین گونه آن تا بزرگ‌ترین‌شان، چند ردیف ستون در جلوی خود دارند» (معماریان، ۱۳۹۱: ۱۲۰). ایوان‌ها دارای ژرفای کم ۱/۵ متر و درازایی برابر کشیدگی ساختمان را دارند. این فضای نیمه‌باز در واقع نقش یک غلامگرد را برای ساکنین خانه در طبقه بالا فراهم می‌کنند و ارتباط بین اتاق‌ها از سوی این ایوان‌ها فراهم می‌شود. مساحت این غلامگرد یا ایوان در خانه‌های قاجاریه یکی نیست. برای نمونه ایوان خانه باقری بالغ بر ۹۵ مترمربع از سطح خانه را اشغال کرده است ولی در خانه کلاتری ۱۰ متر از سطح خانه را تشکیل می‌دهد. نمونه این ایوان را در خانه باقری، کلاتری، قلی‌نژاد، میرشهبیدی و شفیعی که متعلق به دوره گذار از قاجاریه به پهلوی اول هستند، می‌توان دید.

گونه سوم: این ایوان از سه طرف بسته است و دارای ژرفای بسیار کمی نزدیک ۱/۵ متر است. این ایوان با این ژرفای بسیار کم، در یک جهت کامل از حیاط خانه کشیده شده است. ژرفای کم ایوان و دورافتدگی از اتاق‌ها، نشان از این دارد که این ایوان فضای بااهمیت زیستی نبوده و احتمالاً

جدول ۴. گونه‌شناسی کارکردی و شکلی فضاهای نیمه‌باز (ایوان) در خانه‌های تاریخی دو دوره قاجاریه و پهلوی اول و دوره گذار شهر گرگان

پهلوی اول	دوره گذار از قاجاریه به پهلوی اول		آغاز قاجاریه
گونه چهارم	گونه سوم	گونه دوم	گونه نخست
			
<ul style="list-style-type: none"> - کاربرد نشیمن خصوصی یا فضای مهمان در برخی موارد اندک - کاربرد دید و منظر به بافت شهری و طبیعت پیرامون - کاربرد خواب و استراحت در تابستان - دادن شکوه و بزرگی به خانه - قرار گرفته در محور خانه و بالای ورودی و بیرون زده از حجم توده - شکل مستطیلی دارد - بین ۱۰ تا ۱۵ درصد از مساحت توده را در بر می‌گیرد 	<ul style="list-style-type: none"> - کاربرد انبار کردن و خشک نمودن محصولات کشاورزی مانند گندم و برنج - جهت استراحت و خوابیدن در تابستان - خطی کشیده شده در جهت خاوری-باختری - قرار گرفته شده در جبهه شمالی و جلو حجم توده - ۲ تا ۳ درصد از مساحت توده را شامل می‌شود و دیگر فضاهای نیمه‌باز خانه از گونه دیگری هستند 	<ul style="list-style-type: none"> - پیوند دهنده اتاق‌ها - آسان کننده تهویه هوا به فضای درونی اتاق‌ها - گاهی به عنوان فضای استراحت و خواب در تابستان - دید و منظر به درون حیاط خانه و بافت شهری پیرامونی - قرار گرفته در جبهه شمالی و دورتادور توده - ۱۰ تا ۱۵ درصد از مساحت توده را شامل می‌شود - سراسری در دو سوی توده قرار دارد - به شکل مستطیل کشیده است 	<ul style="list-style-type: none"> - به عنوان نشیمن خصوصی و مهمان نشین در تابستان - تعدیل نورگیری از جنوب و عامل چرخش مناسب هوا - کاربرد دید و منظر به بافت پیرامون - عامل پیوند دهنده اتاق‌ها - قرار گرفته در توده شمالی و درون حجم توده - ۱۵ تا ۲۵ درصد مساحت توده را تشکیل می‌دهد - نسبت پهنای به درازای این ایوان‌ها به طور میانگین ۱.۲ است (یک و دو دم) - مستطیلی با ژرفای نزدیک به ۵ متر
خانه محمد تقی تقوی (بخش پهلوی اول)	خانه شفیعی	خانه مفیدیان	خانه کبیر
			

جدول ۵. جمع‌بندی گونه‌شناسی شکلی فضای بسته (توده)، باز و نیمه‌باز (ایوان) در خانه‌های تاریخی دو دوره و دوره گذار مورد مطالعه شهر گرگان

دوره تاریخی	خانه	فضای بسته (توده و حجم)		فضای باز (حیاط میانی)			فضای نیمه باز (ایوان)		
		نسبت به همه زمین (درصد)	بلندای حجم اصلی (متر)	نسبت به همه زمین (درصد)	نسبت به همه زمین (درصد)	ساختمان هندسی	گونه فضای باز	نسبت به همه زمین (درصد)	چهار گونه فضای نیمه باز
دوره ۱۶۰۰	باقری	48	5-8.10	43	دورنقه‌ای	1-2-3	—	9	—
	محمد تقی تقوی (بخش قاجاپه)	61	5-8.10	24	دورنقه‌ای	1-2-3	—	15	—
	رضا قلی نژاد	62	8.8	30	مسطبلی	2	—	8	—
	شفیعی	51	12	43	مسطبلی	2-3	—	6/5	—
	امیرلطیفی	57	11	37	مسطبلی	2	—	6	—
	مفیدیان	52	8	43	دورنقه‌ای	2	—	5	—
	کلانتری	59	6.3	32	مسطبلی	2	—	9/5	—
دوره گذار	کبیر	52	8.1	43	مسطبلی	1-2	—	5	—
	خراسانی	52	8.3	32	دورنقه‌ای	1-2	—	16	—
	ابراهیم شیرنگی	49	8.5	51	مسطبلی	1	—	10	—
	کیا	29	12	66	دورنقه‌ای	1	—	5	—
	حسین تقوی	12	8.4	83	مسطبلی	2	—	5	—
دوره پهلوی اول	شایگان	10	8.1	90	مسطبلی	4		0/4	
	محمد تقی تقوی (بخش پهلوی اول)	34	8.1	65	نامنظم	4	—	1	—
	محمد رضا شیرنگی	10	8.8	89	نامنظم	4	—	1/5	—
	فاطمی	28	8	71	مسطبلی	4	—	1/5	—
	دارویی	43	7.8	55	مسطبلی	4	—	2	—
	باباصدقیان	21	8.2	79	مسطبلی	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد

بحث و یافته‌ها

محوریت مطالعه ترادیدی خانه‌های دو دوره تاریخی مورد مطالعه، بر پایه روند دگرگونی و نوع سازماندهی فضایی بین فضاها و باز و بسته و نیمه‌باز است که در سه گونه کلی که هر یک متعلق به سه دوره: قاجاریه (آغازین و میانی)، دوره گذار (پایانی قاجاریه و آغازین پهلوی اول) و دوره پهلوی اول (میانی و پایانی) تشخیص داده شده و هر یک ویژگی‌های یگانه خود را در همه اجزاء دارند. در جداول ۶ و ۷ چکیده و جمع‌بندی این بخش‌بندی

با نوشتن ویژگی‌های معماری هر دوره و هر گونه ارائه شده است.

گونه ۱ - خانه با الگوی حیاط میانی (قاجاریه)

این خانه‌ها متعلق به دوره آغازین و میانی قاجاریه و بیشتر مربوط به طبقه اجتماعی پولدار جامعه بوده‌اند. این خانه‌ها معمولاً از یک یا چند حیاط گوناگون که با هم ارتباط دارند، تشکیل شده‌اند و اتاق‌ها در یک یا دو طبقه، دور حیاط را گرفته‌اند و معمولاً بازشوها به درون حیاط باز می‌شوند. این گونه که

سازمان یافته‌اند. خانه‌های طبقه‌بندی شده در الگوی حیاط میانی، خود دو گونه ریزتر هستند:

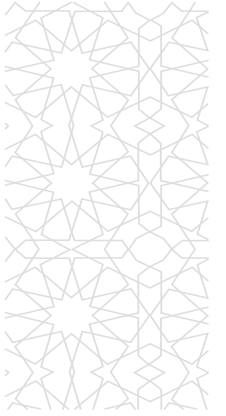
- خانواده گسترده با چند حیاط میانی (دوره آغازین قاجاریه): این گونه در خانه‌های تقوی، باقری، قلی‌نژاد و شفیع دیده می‌شود. دلیل اصلی چندحیاطه شدن آنها ساختار چندخانواری و زندگی به همراه فرزندان و دیگر اعضاء رده یک یا دو خانواده و یا خدمتکاران و پولدار بودن و طبقه اجتماعی صاحب‌خانه بوده است. سازوکار زندگی سنتی در عهد قاجار و به‌هم‌پیوستگی خانواده به این انجامیده است که خانه‌ها گسترده‌تر، درون‌گراتر و به پیروی از آن، با چندین هسته کالبدی به فعالیت خود ادامه دهند. کشیدگی حجم اصلی خانه، خاوری- باختری است و در ضلع شمالی زمین قرار گرفته که به صورت دو طبقه است تا بیش‌ترین نورگیری و تهویه را از جنوب (حیاط) داشته باشد.

- خانواده مستقل با یک حیاط میانی (دوره میانی قاجاریه):

این الگو بر پایه تغییر زندگی از چندخانواری به تک‌خانواری، شمار اعضای کم خانواده و همچنین وضعیت اقتصادی میانه ساکنان پایه‌ریزی شده و به کاهش ابعاد خانه و شمار حیاط میانی انجامیده است. حجم اصلی خانه در دو طبقه با کشیدگی خاوری- باختری در سمت شمال زمین قرار دارد و از جبهه جنوبی روشنایی می‌گیرد. فضای خدماتی شامل دستشویی، انبار و آشپزخانه در سمت باختری حیاط قرار دارند و معمولاً چند اتاق یک طبقه بر روی سکو نیز در سمت جبهه خاوری جانمایی شده‌اند. جبهه جنوبی حیاط نیز معمولاً خالی است و بنایی در آن قرار نگرفته است. یکی از دلایل آن را می‌توان ایجاد حیاط با ابعاد مناسب و بیش‌ترین فضای

به گونه مناطق مرکزی ایران نزدیک است، نسبت به گونه‌های دیگر، دارای محرمیت بیش‌تری است و فقط اتاق‌هایی که در طبقه اول قرار دارند و روبه‌گذر باز می‌شوند، دارای بازشو به بیرون هستند. حیاط خانه معمولاً مستطیلی و گاهی به شکل ذوزنقه‌ای و دارای حوض جهت مطبوع ساختن فضا و تأمین آب است (خانه باقری، قلی‌نژاد، شفیع، امیرلطیفی). معمولاً این خانه‌ها دارای زیرزمین و سرداب هستند که جهت نگهداری مواد غذایی استفاده می‌شود. ایوان‌های این گونه، از گونه سه سو بسته و گاهی ایوان‌های سراسری به شکل غلامگرد دور تا دور خانه هستند. اتاق‌ها به وسیله درهای روبه‌روی هم از درون و ایوان در بیرون، به هم پیوند دارند.

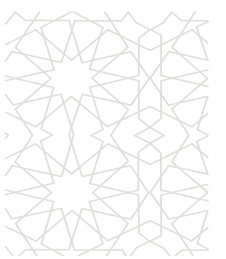
مجموعه احجام این خانه‌ها معمولاً به شکل مستقل از هم ساخته شده‌اند و معمولاً با پیوندهای باریک و کم‌جرزی به وسیله ایوان‌ها به هم پیوند می‌خورند. ورودی از کوچه به درون این خانه‌ها، معمولاً از گونه نخست (دالان) و یا گونه دوم (هشتی مربعی شکل) است، که ورود با واسطه بوده و دید به درون خانه، از راه درب مربعی ورودی فراهم نیست. معمولاً در درون فضای ورودی‌ها، اتاق و پله جهت ورود به طبقه بالا وجود دارد. آرایه‌های ورودی در این خانه‌ها به زیبایی کار شده است و در جلوی در، پیرنشین قرار دارد. اتاق‌ها دارای بازشوی زیاد در جهت شمال و جنوب از بیرون هستند که معمولاً به شکل سه‌دری و پنج‌دری هستند. این خانه‌ها دارای چند حیاط هستند و هر حیاط، مربوط به بخشی از ساکنین است. برای نمونه حیاط خصوصی، خدمه، زمستان‌نشین، تابستان‌نشین و اصطبل. معماری خانه‌ها یک یا دو طبقه و حتی در برخی خانه‌ها سه طبقه هستند که با هندسه گوناگون پیرامون حیاط یا حیاط‌ها

باز برای تهویه مطبوع ساختمان اصلی خانه در ضلع شمال دانست. خانه‌های امیرلطیفی، مفیدیان، کلانتری در این گونه قرار دارند.

جدول ۶. ترادبسی در همنشینی فضای بسته، نیمه باز و باز در معماری خانه شهر گرگان از خانه‌های تاریخی قاجاریه به خانه‌های تاریخی پهلوی اول

دوره قاجاریه							
	خانواده گسترده با چند حیاط میانی باغی	خانواده گسترده با چند حیاط میانی	خانواده گسترده با چند حیاط میانی	خانواده گسترده با چند حیاط میانی	خانواده گسترده با چند حیاط میانی	خانواده گسترده با چند حیاط میانی	خانواده گسترده با چند حیاط میانی
دوره قاجاریه							
	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	مفیدیان	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی
دوره قاجاریه							
	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	امیرلطیفی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی
دوره پهلوی اول							
	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	حسین تقوی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی
دوره پهلوی اول							
	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	شایگان	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی
دوره پهلوی اول							
	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	فاطمی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی	خانواده مستقل با یک حیاط میانی

جدول ۲. جمع‌بندی گونه‌شناسی و شکل‌شناسی معماری خانه‌های دوره تاریخی قاجاریه، دوره گذار، دوره پهلوی اول شهر گرگان

دوره تاریخی	گونه‌شناسی خانه	ساختمان توده و فضا (باز و بسته)	خانه‌ها	الگوی ورودی	بازشوها به سطح نما	نسبت سطح	الگوی سکونت	بیلدای نمای اصلی	نسبت درازا به	مساحت زیربنا
دوره قاجاریه (آغازین و میانی)	خانواده گسترده با چند حیاط مرکزی	□	باقری	هشتی و دالان	۰.۳۹	چند خانواری و اعیانی	۲.۴۷	۱۹۵۱		
			محمد تقی تقوی (بخش قاجاریه)	هشتی و دالان	۰.۳۱	چند خانواری و اعیانی	۱.۹	۹۳۴		
			رضا قلی	دالان غیر مستقیم	۰.۳۰	چند خانواری و اعیانی	۱.۷	۴۷۵		
			شفیعی	دالان غیر مستقیم	۰.۲۴	چند خانواری و اعیانی	۱.۷	۷۷۵		
دوره گذار (پایان قاجاریه به آغاز پهلوی اول)	خانواده مستقل با یک حیاط مرکزی	□	امیر لطفی	دالان مستقیم	۰.۲۹	چند خانواری	۲	۵۰۰		
			مفیدیان	دالان مستقیم	۰.۳۷	تک خانواری	۱.۶	۴۶۱		
			کلانتری	درگاه	۰.۲۴	تک خانواری	۱.۴۵	۲۶۰		
			کبیر	دالان مستقیم	۰.۳۱	چند خانواری	۲.۰۵	۸۰۰		
دوره پهلوی اول (میانی و پایانی)	خانه باغ	□	خراسانی	دالان مستقیم و درگاه	۰.۵۵	تک خانواری	۱.۳۴	۳۳۶		
			ابراهیم شیرنگی	دالان مستقیم و درگاه	۰.۲۷	تک خانواری	۲.۲۱	۳۵۰		
			کیا	هشتی و درگاه	۰.۳۸	تک خانواری	۲	۶۶۶		
			حسین تقوی	درگاه	۰.۳۴	چند خانواری	۲.۳۰	۱۱۱۸		
دوره پهلوی اول (پایانی)	گذر شهری برون‌گرا روبه	□	شایگان	درگاه	۰.۱۸	تک خانواری	۱.۱	۱۸۶۴		
			محمد تقی تقوی ۲	درگاه	۰.۳۱	تک خانواری	۱.۲۳	۶۱۴		
			محمد رضا شیرنگی	درگاه	۰.۲۳	تک خانواری	۱.۵	۸۲۶		
			فاطمی	درگاه	۰.۳۷	تک خانواری	۱.۹	۸۳۷		
		□	دارویی	درگاه	۰.۴۱	چند خانواری	۱.۶	۱۱۱۵		
			بابا صادقان	درگاه	۰.۳۳	تک خانواری	۱.۴۱	۲۶۰		

گونه ۲- خانه با الگوی نیمه‌درون‌گرا- نیمه‌برون‌گرا (دوره گذار از پایان قاجاریه به آغاز پهلوی اول):

- خانه با توده، حجم و هندسه خطی و نیمه‌درون‌گرا (پایان قاجاریه):
این خانه‌ها به شکل کشیده و مکعب مستطیل با الگوی خطی در یک سمت حیاط هستند. ایوان در درون حجم ساختمان و به شکل سه طرف بسته قرار دارد. زمستان‌نشین

خانه‌های با توده باریک و خطی، الگویی از خانه‌ها هستند که در مرز میانی بین دو دوره تاریخی قاجاریه و پهلوی اول قرار گرفته‌اند. این گونه از خانه‌ها بر پایه پس و پیش زمانی، به دو دسته کوچک‌تر بخش می‌شوند:

در طبقه همکف و تابستان نشین در طبقه اول قرار دارد. ایوان از روشنایی جنوبی استفاده می‌کند. ایوان در این الگو مانند نگهدارنده‌ای در روبه‌روی با هوای سرد و گرم عمل می‌کند. پله‌های موجود در دوطرف ایوان، باعث چرخش مناسب هوا از پایین به بالا می‌شوند. علی‌رغم دور شدن از الگوی حیاط میانی، همچنان این خانه‌ها با نشانه‌هایی مانند دیوارهای بلند در کنار گذرها، بازشوهای کم رو به بیرون و فشردگی توده ساختمانی، دارای ویژگی‌های درون‌گرایی هستند. نمای این خانه‌ها معمولاً متقارن بوده و همراه با دو اتاق در کنار ایوان و دو راه‌پله که به طبقه بالا می‌رسند، می‌باشند (خانه خراسانی، کبیر، ابراهیم شیرنگی).

- خانه با توده، حجم و هندسه خطی
و نیمه‌برون‌گرا (آغاز پهلوی اول): این خانه‌ها مانند الگوی پایانی قاجاریه دارای هندسه خطی هستند، با این تفاوت که اتاق‌ها به شکل پیوسته با الگوی تکرارشونده در کنار هم قرار دارند و ایوان در دو سوی خانه به شکل غلامگرد به آنها پیوند خورده است. در این خانه‌ها غلامگردهای پیرامون اتاق‌ها در طبقه اول نقش فضای نیمه‌باز را دارند. مساحت حیاط در این خانه‌ها نسبت به دیگر الگوهای پیشین خانه افزایش بیشتری یافته است. این خانه‌ها نسبت به الگوی خطی پیشین، محصوریت کم‌تری دارند و برون‌گراتر شده‌اند. این‌گونه از خانه‌ها را می‌توان ادامه ترادیزی و دومین گام‌گذار از خانه‌های قاجاریه به پهلوی اول دانست و پس از آن، خانه‌ها وارد گونه برون‌گرایی کامل می‌شوند. در این گونه خانه‌ها، سرسرا (هال) به‌عنوان یک فضای پیونددهنده وارد اصول خانه‌سازی خانه‌های تاریخی گرگان می‌شود و در دوره پهلوی اول با فراوانی مورد استفاده قرار می‌گیرد (خانه بابا صادق‌یان و خانه تقوی بخش پهلوی اول).

گونه ۳- خانه با الگوی برون‌گرا (پهلوی اول):

برون‌گرایی از دوره پایانی قاجاریه آغاز و در دوره میانی و پایانی دوره پهلوی اول، بیش‌تر شده و کاملاً رایج شدند. این خانه‌ها اعیان‌نشین با آرایه‌های فراوان به شیوه معماری خانه در باختر زمین هستند. خانه‌ها تا اندازه زیادی برگرفته از شرایط فرهنگی و سیاسی رایج آن زمان در پیروی از معماری باختری و سبک باروک و روکوکو به‌ویژه در آرایه‌های سرستون، گچ‌کاری و نقاشی‌ها و آرایه‌بندی شده‌اند. برون‌گرایی شدید در این خانه‌ها نشان از دگرگونی فرهنگی آن دوره نسبت به معماری درون‌گرای قاجاریه گرگان دارد. این خانه‌ها در هر طبقه معمولاً دارای چهار اتاق (خانه تقوی بخش پهلوی اول) و دست‌کم دو اتاق هستند (خانه دارویی و فاطمی). اتاق‌ها دست‌کم از دو سو دارای بازشو هستند و از درون به سرسرا (هال) راه دارند و در نما به شکل سه‌دری (خانه تقوی بخش پهلوی) و یا تک پنجره (خانه دارویی) هستند. ایوان در طبقه اول و از سه سو باز و ساختار آن بیش‌تر از جنس چوب است. خانه در درون حیاط و از چهارسو باز است و ایوان معمولاً به سمت جنوب قرار دارد. درب ورودی از کوچه به خانه، ساده و بدون دالان یا هشتی است. نمای خانه‌ها متقارن با آرایه‌های فراوان است که نشان از پולداری ساکنان دارد. جدایی فضاها به‌وسیله راهرو مستطیل شکل با تناسبات نزدیک ۱ به ۳ صورت می‌گیرد. در پایان راهرو، پله از جنس چوب جهت دسترسی به طبقه بالا قرار دارد. اتاق‌های زمستان‌نشین در پایین خانه و تابستان‌نشین در طبقه اول قرار دارند. خانه شایگان، فاطمی، محمدرضا شیرنگی و تقوی از جمله خانه‌های تاریخی مورد مطالعه هستند که جزء این‌گونه قرار دارند. این‌گونه خانه‌ها نیز به دو دسته کوچک‌تر بخش می‌شوند که عبارت‌اند از:

- خانه باغ (آغاز و میانه پهلوی اول):

توده و حجم خانه در این‌گونه، دارای ساختاری مکعب مستطیلی و در دو طبقه است و توده در کانون و میانه حیاط جا گرفته است (بخش پهلوی اول خانه تقوی، فاطمی و شایگان). علی‌رغم ساختار برون‌گرای حجم خانه و کنار رفتن حیاط میانی، ویژگی‌هایی چون فاصله توده از گذر شهری، دیوارهای بلند و حوزة نفوذ پایین به خانه از بافت بیرونی، به ایجاد ساختاری محصور و نیمه‌برون‌گرا در نبود حیاط میانی انجامیده است. نمای این خانه‌ها معمولاً آجرنما و دارای دیوارهای کلفت هستند.

- برون‌گرا رو به گذر شهری (پایان پهلوی اول):

دومین گونه در دوره پهلوی اول خانه‌هایی هستند که توده کنار بدنه گذر شهری برپا شده و پنجره‌ها دقیقاً رو به گذر باز می‌شوند. در این گونه خانه‌ها، ایوان کارکرد خود را از دست داده و تنها به‌عنوان یک بالکن و فضای چشم‌انداز رو به خیابان استفاده می‌شود. «در این دوره برای نخستین بار پنجره‌ها یکی پس از دیگری به روی کوچه‌ها و خیابان‌های تازه ساخت گشوده می‌شوند، دیوارهای حیاط کوتاه‌تر می‌شوند و چون باز شدن پنجره‌ها به کوچه‌ها و خیابان‌ها حرمتی تازه به ساکنان می‌بخشد و برای نخستین بار از راه پنجره‌ها، راهی به درون خانه‌های خود می‌یابند، از آرایش بیش‌تری برخوردار می‌شوند» (رجبی، ۱۳۵۵: ۱۱). آرایه‌ها معمولاً برگرفته از معماری باخترزمین هست و از مصالح نوین مانند سیمان و گچ‌بری‌های باخترزمینی در آنها بهره‌برداری شده است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش خانه‌های تاریخی شهر گرگان به‌عنوان یک محیط انسان زیست برگرفته از عوامل گوناگون فرهنگی، اقلیمی-

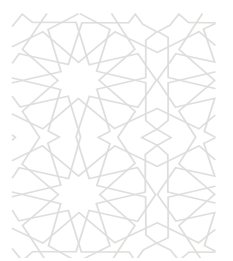
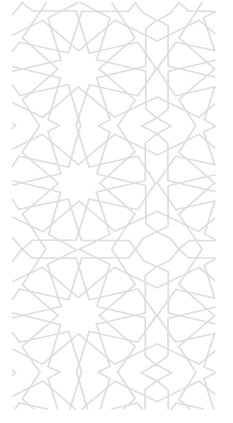
جغرافیایی و اجتماعی بررسی شدند. نکته دارای اهمیت ترادیمی (روند تحول) فضاهای زیستی انسان (خانه) برگرفته از دگرگونی‌های بنیادین اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در دو دوره تاریخی قاجاریه و پهلوی اول است. با گذر زمان و نزدیک شدن به دوران امروزی، خانه‌های تاریخی با شتاب بیش‌تری دگرگون شده‌اند، به‌طوری‌که در ۱۰۰ سال آغاز تا پایان دوره تاریخی قاجاریه، دو گونه خانه یکی با چند حیاط میانی و دیگری تک حیاط میانی پدیدار شده که چندان تفاوت بنیادینی با یکدیگر ندارند، سکون و پایداری حاکم بر معماری خانه‌های تاریخی گرگان در این دوران است. ولی در پایان دوره تاریخی قاجاریه تا پایان دوره تاریخی پهلوی اول که شامل حدوداً ۲۰ تا ۲۵ سال زمان است، ۴ گونه خانه که کاملاً متفاوت از خانه‌های دوره قاجاریه هستند، شکل گرفته است، که این ۴ گونه نیز خود با یکدیگر تفاوت‌های بسیاری دارند.

با بررسی گوناگونی خانه‌ها و در بازه‌های زمانی، در این دو دوره، به این نتیجه می‌توان رسید که معماری خانه در پایان پهلوی اول، ماهیت متفاوت و به‌شدت متأثر از موارد گوناگون نسبت به دوره‌های آغازین و میانی و حتی پایانی قاجاریه و حتی آغازین پهلوی اول داشته که ۳ دلیل عمده را می‌توان دلیل آن دانست:

۱- دگرگونی شیوه زندگی چند خانواری و تمایل به زندگی در جامعه کوچک‌تر تک‌خانواری در دوران قاجاریه به پهلوی اول و دگرگونی در شیوه زندگی و کار و رفت‌وآمد در دوران پهلوی اول.

۲- دگرگونی‌های فراوان و با شتاب زندگی و معماری و شهرسازی ایران و به‌پیروی از آن، شهرسازی شهر گرگان، که طبیعتاً در معماری خانه‌های شهر گرگان نیز مؤثر بوده است.

۳- تقلید از الگوهای معماری باخترزمینی

(روسیه و اروپا) که لزوماً نمی‌توان این نکته را اصلی‌ترین دلیل دانست، ولی یکی از دلایل مؤثر بر دگرگونی معماری خانه‌های تاریخی شهر گرگان است.

به طور کلی می‌توان گفت معماری درون‌گرای دوره قاجاریه گرگان، تا پایان دوره پهلوی اول، کاملاً کنار گذاشته شده و معماری خانه، تبدیل به فضاهای برون‌گرا و خانه‌ای کوچک چنداتاقی در کنار گذرهای شهری شده که اکنون این گذرها نسبت به بافت شهری دوره قاجاریه پهن‌تر شده‌اند.

ترادیمی معماری خانه‌های تاریخی گرگان در این دو دوره تاریخی، در سه فضای اصلی و اجزای تشکیل‌دهنده آن و همنشینی و چگونگی آمیزش آنها با هم، یعنی فضای بسته (توده و حجم)، فضای نیمه‌باز (ایوان و بالکن) و فضای باز (حیاط و میانسرا)، روی داده است.

در ترادیمی معماری فضای بسته خانه‌ها، می‌توان گفت که خانه‌های آغازین و میانی دوره قاجاریه، برای چند خانواده و برای خدمتکاران و با توده ساختمانی با مساحت بالا، دارای چند حیاط میانی به شکل کاملاً درون‌گرا شکل گرفته‌اند که در میانه دوره قاجاریه، به تک حیاط و کاهش مساحت فضای بسته رسیده است. در پایان دوره قاجاریه، هندسه توده خانه از چندحجمی و قرار گرفته دورتادور فضاهای باز، به جانمایی حجمی در بخش شمالی زمین انجامیده که دارای ساختار نیمه‌درون‌گرا است، ولی دیوارهای حیاط همچنان بلند بوده و حجم دور از کوچه، در زمین جانمایی شده است. در ادامه و با آغاز پهلوی اول، همین حجم با هندسه خطی، کمی از دیوارهای شمالی زمین فاصله گرفت و حیاط خدماتی در پشت آن تشکیل و حیاط دورتادور توده را، فراگرفته و معماری خانه ساختاری نیمه‌برون‌گرا پیدا کرده است. در

دوره میانه پهلوی اول، از مساحت توده باز هم کاسته شد و خانه باغ (کوشک-باغ) تشکیل شد. در دوره پایانی پهلوی اول، توده کاملاً به گذر شهری چسبیده و پنجره‌ها کاملاً به گذر باز شده‌اند و ایوان رو به گذر و بالای ورودی اصلی ساخته شده است.

در ترادیمی معماری فضاهای نیمه‌باز (ایوان)، می‌توان گفت که در خانه‌های دوره آغازین و میانی قاجاریه، ایوان‌ها با ژرفای خوب و در میانه توده ساختمانی و بیش‌تر در جبهه شمالی و اصلی ساخته می‌شدند و در زندگی ساکنان نقش مهمی داشتند. این ایوان‌ها در دوره میانی قاجاریه با ژرفای کم‌تری ولی با همان کارکرد بودند که در دوره پایانی قاجاریه و آغاز پهلوی اول، به شکل غلامگردهایی دورتادور توده خانه تشکیل شدند و از جرم توده بیرون آمدند و آرایه‌های باختر زمینی پدیدار گشت. در دوره میانی و پایانی پهلوی اول، تأثیرشان در زندگی ساکنان کاهش یافت و بیش‌تر برای دید و منظر و هواخوری کاربرد یافتند.

در ترادیمی معماری فضای باز خانه (حیاط و میانسرا) می‌توان گفت حیاط‌های محصور و چندحیاطی دوره آغازین قاجاریه در دوره میانی قاجاریه به تک‌حیاطی تبدیل شد ولی همچنان مساحت فضای بسته به باز بالاتر است. در دوره پایانی قاجاریه از حالت کاملاً محصور از چهارسو، به محصوریت از سه یا دو یا یک سو تبدیل شد و حیاط به گذر شهری نزدیک و پیوند خورد و حالتی نیمه‌درون‌گرا به خود گرفت و مساحتش نسبت به توده افزایش یافت.

در دوره آغازین پهلوی اول، کاهش درون‌گرایی و افزایش برون‌گرایی حیاط ادامه یافت و توده یا حجم ساختمانی به شکل خانه باغ یا کوشک باغ در میانه حیاط قرار گرفت. حیاط دورتادور را در برگرفت و دارای مساحتی چند برابر توده شد. در دوره میانی

در معماری بوشهر، نشریه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۱۱، شماره ۳۰.

اقبال، سیدرحمان (۱۳۷۸) معماری ایران در سه دهه نخست قرن بیستم، دومین کنگره تاریخ و معماری و شهرسازی ایران، کرمان، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور.

بلالی، اسکویی و آزیتا و سمانه دهقان (۱۴۰۰) گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی ارومیه در دوره قاجار، نشریه آرمانشهر، دوره ۱۴، شماره ۳۷.

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۶۹) شیوه‌های معماری ایران، تدوین غلامحسین معماریان، مؤسسه نشر و هنر اسلامی وابسته به معاونت فرهنگی و امور اجتماعی و هنر مستضعفان و جانبازان، تهران.

پوراحمد، احمد و مهدی حسام و حدیثه آشور و صابر محمدپور (۱۳۸۹) (تحلیلی بر الگوی گسترش کالبدی- فضایی شهر گرگان با استفاده از مدل‌های آنتروپی شانون و هلدرن، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، دوره ۱، شماره ۳.

جوادی، نوده مهسا و آزاده شاهچراغی و علیرضا عندلیب (۱۴۰۱) بررسی تناسبات طلایی و اصول هندسی برگرفته از طبیعت در اجزای کالبدی خانه‌های تاریخی (مطالعه موردی: خانه‌های قاجاریه اردبیل)، نشریه باغ نظر، دوره ۱۱، شماره ۱۱۰.

جیحانی، حمیدرضا و علی عمرانی‌پور و فاطمه رجبی و بابک عالمی (۱۳۹۸) گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی دوره قاجاریه نراق، مسکن و محیط روستا، دوره ۳۸، شماره ۱۶۷.

غلامعلی، حاتم (۱۳۷۸) سیمای فرهنگی ایران به کوشش عباس نامجو، تهران، عیلام.

حائری مازندرانی، محمدرضا (۱۳۸۸) خانه، فرهنگ، طبیعت. تهران، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

پهلوی اول، این توده از میانه و کانون باغ و زمین، خود را به خیابان نزدیک‌تر کرد و حیاط اصلی در پشت توده قرار گرفت ولی حالت خانه باغ و مساحت بالای حیاط، همچنان باقی ماند. در دوره پایانی پهلوی اول، توده خانه به شکل خطی، خود را کاملاً به خیابان چسباند و پنجره‌ها و ایوان روبه خیابان نمایان شدند و حیاط کاملاً در پشت توده جا گرفت و بیشتر نقش انبار و فضای خصوصی خانه را به خود گرفت.

ترادیمی فضاهای بسته، نیمه باز از دوره قاجاریه به پهلوی اول، در خانه‌های آپارتمانی رایج دوره امروزمین (دوره پهلوی دوم و انقلاب اسلامی)، ادامه پیدا کرده و توده خانه بلندتر و حجیم‌تر شده است. در این خانه‌ها به مساحت فضاهای بسته افزوده و از مساحت فضای باز کاسته شده است تا جایی که فضاهای باز، بیش‌تر برای گرفتن روشنایی و هوا پیش‌بینی می‌شوند و در زندگی ساکنان چندان نقشی ندارند (حیاط خلوت‌ها و نورگیرها). وضعیت فضاهای نیمه‌باز (ایوان) در آپارتمان‌های امروزی، از فضاهای باز بدتر بوده و عملاً نقش کارکردی و حضور مؤثر در زندگی ساکنان معماری خانه در دوره قاجاریه و حضور نمادین و معمارانه و زیبایی‌شناسانه در معماری خانه در دوره پهلوی اول را تقریباً از دست داده است. ایوان در شکل بالکن و تراس نمود دارد، با مساحت کم و عملاً برای انبار مواد غذایی یا خشک کردن لباس و دید و منظر و هواخوری محدود کارکرد یافته است.

منابع

اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان گلستان (۱۳۹۲) بایگانی نقشه‌ها، گرگان.
آموزگار مینو و رزا وکیلی‌نژاد و محمد علی‌آبادی (۱۴۰۰) گونه‌شناسی فضای نیمه‌باز طارمه

حسینی‌نیا، سید مهدی و کریم حاجی‌زاده باستانی و حبیب شهبازی شیران و رضا رضالو و شاهرخ شیدایی (۱۳۹۹) گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی در بافت قدیم اردبیل، نشریه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۱۰، شماره ۲۶.

رفیعی سرشکی، بیژن و علی محمد رنجبر کرمانی و ندارفیع‌زاده (۱۳۸۲) فرهنگ مهرازی (معماری) ایران، تهران، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن. رجبی، پرویز (۱۳۵۵) معماری ایران در عصر پهلوی، تهران، دانشگاه ملی.

زمرشیدی، حسین (۱۳۹۰) معماری خانه‌های ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجاریه تا امروز، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، دوره ۱، شماره ۳.

سیفیان، محمدکاظم و محمدرضا محمودی (۱۳۸۶) محرمیت و معماری سنتی ایران، هویت شهر، دوره ۱، شماره ۱.

سلطانی، مهرداد و سیدامیر منصوری و احمدعلی فرزین (۱۳۹۱) «نقش الگو و مفاهیم مبتنی بر ترجمه در فضای معماری، نشریه علمی پژوهشی باغ نظر، دوره ۱، شماره ۲۱.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۴) فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

صارمی، علی‌اکبر و علی رادمرد (۱۳۷۶) ارزش‌های پایدار در معماری ایران، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور.

عینی‌فر، علیرضا و سیده ندا قاضی‌زاده (۱۳۸۸) گونه‌شناسی مجتمع‌های مسکونی تهران با معیار فضای باز، نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر، سال ۱۳۸۹، شماره ۵.

قاسمی سیچانی، مریم (۱۴۰۲) گونه‌شناسی خانه‌های اعیانی کوشکی دوره پهلوی اول در شهر اصفهان، باغ نظر، دوره ۲۰، شماره ۱۲۲.

کاتب، فاطمه (۱۳۸۶) معماری خانه‌های ایرانی، تهران، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کیانی، مصطفی (۱۳۸۳) معماری دوره پهلوی اول: دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران ۱۲۹۹-۱۳۲۰»، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

کسمائی، مرتضی (۱۳۸۲) اقلیم و معماری، اصفهان، خاک.

لنگ، جان (۱۳۸۳) آفرینش نظریه معماری، ترجمه علیرضا عینی‌فر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

معماریان، غلامحسین (۱۳۸۴) سیری در مبانی نظری معماری، تهران، سروش دانش.

معماریان، غلامحسین (۱۳۷۳) آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه‌شناسی درون‌گرا، تهران، دانشگاه علم و صنعت ایران.

مقتدایی، مهتا (۱۳۸۵) پیشنهاد روشی برای تحلیل شخصیت شهر، مجله محیط‌شناسی، دوره ۳۲، شماره ۳۹.

نایی، فرشته (۱۳۸۱) حیات در حیاط، تهران، نشر نزهت.

نیازی مطلق جولقانی، نازنین و حسن اکبری (۱۳۹۸) بازشناسی ویژگی‌ها و عناصر حیاط مرکزی در خانه‌های تاریخی شهر اصفهان، معماری اقلیم گرم و خشک، دوره ۷، شماره ۹.

Dormohamadi Mansoure (2020) Typology of historical houses in muzaffarid era: case study of Ardakan city, yazd, Iran, The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences (ISPRS Archives), Volume XLIV-M-1 , <https://doi.org/10.5194>.

Cataldi Giancarlo & Luigi Maffei Gian & Vaccaro Paolo
(2002) Saverio Muratori and the Italian school of
planning typology. Urban morphology (the Journal
of the International Seminar on Urban Form). N-6.
DOI:10.51347/jum.v6i1.3899

Rapoport Amos (1990) vernacular architecture,
inturanm, (eds); Current challenges in the
environmental social Sciences, Avebury,
Aldershot, England. DOI:10.1201/b18856-4

